

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТАК ЗВАНИХ «ТИТУЛЯРНИХ МИТРОПОЛІЙ» НА РУСІ НАПРИКІНЦІ XI ст.

В статті досліджено феномен так званих «титularyних митрополій», аналізуються всі згадки цих духовних інституцій в давньоруських та іноземних джерелах – агіографічних творах, літописах, гомілях, стисках єпархій (нотіціях). Розглянуто історичні передумови виникнення і функціонування вказаного єпархіального устрою на Русі в кінці XI ст.

Як відомо, величезний масив літописних повідомлень має дуже неоднорідний і за звичай тенденційно скомпонований характер. Укладання давньоруських літописних зведень та відбір матеріалів для них відбувалося як стихійний процес, зумовлений суб'єктивними чинниками (особистою упередженістю літописця, складом його інформаторів, характером літературного замовлення тощо). Дуже часто такий підхід до фіксації поточних подій сприяв вгасанню або втаємниченню важливої інформації, що була широко відома і доступна сучасникам, але ставала абсолютно прихованою і незрозумілою для наступних поколінь. Особливо це стосується повноти і послідовності викладу церковної історії Давньої Русі. Сучасними дослідниками помічено, що більшість давньоруських хроністів попри їх приналежність до духовного звання не виявляли особливої снаги навіть до відстеження основної канви церковних подій, не кажучи вже про розгорнуту характеристику окремих явищ чи тенденцій в духовному житті. Саме так з'явилися значні прогалини у висвітленні кульмінаційних епізодів релігійної історії Східної Європи, що стосувалися насадження християнської віри, виникнення церковної організації, розповсюдження та еволюції духовних інституцій. Одною з таких «білих плям» й досі залишається проблема так званих «титularyних митрополій».

Згідно загальноприйнятій точці зору Давньоруська церква від самого початку свого існування перебувала в канонічній і юрисдикційній залежності від Константинопольського патріархату і входила до його складу як провінційна єпархія в ранзі митрополії¹. В організаційному відношенні вона уявляла собою унітарну релігійну структуру, що складалася з підлеглих територіальних діоцезів – єпископств. Число останніх коливалося впродовж двох з половиною віків від 5 або 6 наприкінці X ст. до 15-16 попередні монгольського нашествия². Централізований характер влади (спадкова монархія, домінування київських князів над рештою династичних ліній) в Давньоруській державі унеможлилював і навіть перешкоджав виникненню в надрах Руської церкви релігійних центрів, які не підлягали духовній владі київського архієрея, хоча окремі руські правителі (зокрема, Андрій Боголюбський в середині XII ст.) і вдавалися до безуспішних спроб здобути церковну автономію³.

Проте наприкінці XI ст. в літописних та агіографічних пам'ятках з'являються свідчення про якусь загадкову структурну еволюцію Руської церкви. Мова йде про появу в Південній Русі нової митрополичої кафедри, яку зайняв постриженник Печерського монастиря Єфрем (їх зміст та склад буде детально проаналізовано нижче). На ці повідомлення звернули увагу церковні і світські історики ще в XIX – на початку XX ст.⁴ Зважаючи на відсутність в автентичних писемних джерелах надійних даних про організаційний устрій Руської церкви в перші 50 років після її виникнення, в наукових колах набула великої популярності курйозна гіпотеза про те, що первісний осередок церковної влади на Русі до 1037 р. знаходився в Переяславі і лише наприкінці 30-их рр. XI ст. із встановленням одноосібного правління в державі і будівництвом Софійського кафедрального собору він був перенесений до Києва⁵. Згадана версія протрималася в науковому обігу аж до наших днів⁶, хоча і зазнала серйозної критики з боку більш поміркованих дослідників.

Вже М.М.Карамзін заперечував можливість виникнення Переяславської митрополії за часів хрещення Русі і пов'язував її заснування з духовною діяльністю Всеволода Ярославича

утвердження на великокнязівському престолі Всеволода Ярославича, відомого своїми грекофільськими вподобаннями¹⁰. Дослідник вважав, що в цей час Київська кафедра взагалі припинила своє існування. Слабкою стороною вказаної гіпотези є неузгодженість її хронології з агіографічними і літописними матеріалами: преподобний Єфрем згадується в якості обласного архієрея лише наприкінці 1080-их рр., тобто щонайменше через десять років після пониження титулярного рангу його діоцезу. Це змушує засумніватися в тому, що Єфрем міг займати переяславську кафедру впродовж 20 років. З іншого боку, теза про загострення церковно-політичного протистояння між Давньою Руссю і Візантією вважається в сучасній історіографії перебільшеною¹¹. Однак, за даними І.Ф.Тоцької, в епіграфічному матеріалі Софійського собору (графіті № 9 за класифікацією С.О.Висоцького¹²) збереглося повідомлення про затримку грошових виплат на утримання місцевого кліру (так званої руги) саме за часів Святослава, що, здається, може свідчити на користь гіпотези М.Д.Присьолокова¹³. Крім того, версія останнього містить раціональне зерно, вказуючи на можливість тимчасового перенесення митрополичої резиденції на нове місце. До цього припущення ми ще повернемося нижче.

На сучасному етапі концепція про поділ Руської церкви в кінці XI ст. на кілька незалежних духовних провінцій з власною єпархіальною адміністрацією стала загальноприйнятою. Найбільший внесок в обґрунтування і розвиток цієї ідеї належить польському досліднику А.Поппе¹⁴. Ще в 1960-і р. він систематизував всі писемні джерела, що стосувалися вказаного питання і сформулював гіпотезу про дивергенцію (розгалуження) церковної структури на Русі внаслідок посилення відцентрових процесів в політичному житті Східної Європи, при чому, на його думку, це явище з самого початку носило симетричний характер і свою титулярну кафедру нарівні з Переяславом отримав також і Чернігів¹⁵. Дослідник доводив, що всі новостворені митрополії були засновані в останній третині XI ст. з метою зберегти внутрішньополітичне порозуміння між трьома правлячими династичними гілками Ярославичів. У своїх спостереженнях вчений

спирався не лише на давньоруські пам'ятки, але й на зібраний ним значний корпус невідомих раніше іноземних, передусім візантійських, джерел. Для повноти загальної картини перерахуємо всі писемні свідчення про згадані титулярні кафедри.

Зокрема, Чернігівська митрополія зафіксована дослідником на 72 місці у візантійській нотіції (списку епархій) з так званого Куаленівського збірника XII ст. (Codex Coislinianus 211), що датується початком правління імператора Олексія I Комніна (1081–1118): «ο Μαυροκαστρον ητοι Νεας Ρωσιας» – «(митрополія) *Маврокастро* [=Чорного граду] або *Нової Русі*»¹⁶. Чернігівська титулярна кафедра згадується також в анонімному «Сказанні про Бориса і Гліба», датованому початком 70-их рр. XI ст. Ім'я та ранг її предстоятеля зазначено в списку священнослужителів, що брали участь в урочистих торжествах у Вишгороді з приводу перенесення мощей святих княжичів 20 травня 1072 р.: «*митрополитъ Георгии Кыевьскыи, другыи – Неофит Чърниговъскыи и епископи Петръ Переяславъскыи, Никита Бѣлогородъскыи и Михаиль Гургевъскыи*»¹⁷. Про існування в цей час двох рівновеликих за своїм рангом кафедр говорить і опис церемоніальної процесії, в якій приймали участь два (!) руських митрополита (в тексті використовується подвійне число): «*...и по сихъ митрополита и епискупи, и по нихъ съ ракою идяху*»¹⁸. На ту саму обставину вказує й своєрідне протиставлення географічної номенклатури в церковних титулах (один митрополит – «*Кыевьскыи*», «*другыи ... Чърниговъскыи*»), що виявилось б абсолютно недоречним, якби чернігівський ієрарх займав підлегле становище.

За допомогою візантійських нотіцій можна встановити приблизний час виникнення Чернігівської митрополії. Судячи з віку суміжних з нею кафедр (облік діоцезів в епархіальних списках вівся в хронологічній послідовності згідно їх старшинству), вона була заснована між 1059 і 1071 рр.¹⁹ На думку А.Поппе, це могло статися наприкінці 60-их рр. XI ст., під час династичної кризи на Русі, коли Святослав Ярославич досяг найвпливовішого становища серед братів-тріумвірів і почав накидати їм власну волю²⁰. Щоправда Л.Мюллер пов'язує заснування цієї

кафедри з більш ранньою подією – розмежуванням давньоруських земель між Ярославом і Мстиславом Володимировичами в 1026–36 рр.²¹, але це суперечить наведеним вище даним. На початку 70-их рр. XI ст. згідно «Сказанню про Бориса і Гліба» чернігівський престол посідав митрополит Неофіт. Чи мав він попередників і як довго виконував свої пастирські обов'язки достеменно невідомо, але його наступник Іоанн згадується в літописних зведеннях вже як простий (ординарний) єпископ (статті 1088, 1089, 1091 рр.)²². Оскільки Іоанн отримав своє призначення в середині 1080-их рр.²³, то Чернігівська титулярна митрополія, очевидно, могла припинити своє існування не пізніше цього часу, проіснувавши принаймні 15 років.

Переяславська кафедра представлена в заголовку полемічного антикатолицького трактату – «Послання про опрісноки» Леонтія, митрополита Руського з Переяслава, «Του θεοφιλεστατου Λεοντος μητροπολιτου της, εν Ρωσια Πρεσθλαβας περι του οτι, ου δει τελεισθαι τα αζυμα» (буквально: «*Благочестивого Лева (Леонтія), митрополита Переяслава на Русі, про те, аби не вживати опрісноки*»)²⁴. Найстарший список цього трактату датований XIII ст., але репрезентує твір, складений не раніше 1054 р.²⁵ Кілька повідомлень про Переяславську митрополію можна знайти також в низці давньоруських писемних джерел. Зокрема в «Житті Феодосія» преподобного Нестора, написаному на межі 80–90-их рр. XI ст., згадується, що «*по сихъ же пакы Ефремъ каженикъ отиде къ Костянтинъ градъ и ту живяше въ единомъ манастири, послѣ же же изведень бысть и въ страну сию и поставлень бысть митрополитъмъ въ городѣ Переяславли*»²⁶. Схожу інформацію можна знайти під 1089 (1090) р. в Початковому зведенні 1095 р., яке збереглося у складі Лаврентіївського та Іпатіївського літописів початку XII ст.: «*Священа бысть церкви святого Михаила Ефрѣмом митрополитомъ тоя церкви, юже бѣ создалъ велику суцю, бѣ бо преже в Переяславли митрополья...*»; «*Священа бысть церкви святого Михаила Переяславлеския Ефрѣмомъ тоя церкви митрополитомъ, иже ю есть создалъ велику суцю...*»²⁷ Варто відзначити, що в пізньому Никонівському літописі, укладеному на межі 20–30-их рр. XVI ст. ця інформація була спотво-

рена анахронічним коментарем: «*Священа бысть церкви святого архангела Михаила Ефре́момъ митрополитомъ Киевскимъ и всея Руси, юже бѣ самъ создалъ, велику сущу, бѣ бо преже Переаславль митрополья, и живяху множае тамо митрополити Киевстїи и всея Руси, и епископи поставляху тамо...*»²⁸ Від цієї вставки, мабуть, і беруть початок всі пізніші уявлення про проживання київських митрополитів в Переяславі.

Згідно А.Поппе, Переяславська митрополія була дещо молодша за Чернігівську й виникла наприкінці 60-их або на початку 70-их рр. XI ст.²⁹, проте її предстоятелям не завжди вдавалося зберегти своє привілейоване становище. На думку вченого, титулярними митрополитами в Переяславі спромоглися стати лише два архієреї: Лев (Леонтій) у 1070-их рр. і Єфрем на межі 80–90-их рр. XI ст.³⁰ Попередник Лева Петро згадується під час вишгородських торжеств 20 травня 1072 р. як простий єпископ, а його наступник Миколай (згодом 1070–80-і рр.) взагалі відомий лише на ім'я завдяки лаконічній згадці в Печерському патерику: «*От того... Печерьскаго манастиря пречистыя Богоматере мнози епископи поставлени быша... Николае и Ефре́м – Переяславлю*»³¹. При чому автор невпевнений у виправданості своєї хронології й іноді виправляє її, зокрема, датує початок пастирського служіння Леонтія 1060-ми рр. (тобто раніше за Петра, до 1072 р.)³². Поставлення Єфрема А.Поппе відносить до епохи спільного правління Ізяслава і Всеволода Ярославичів, що тривало з 15 липня 1077 р. (повернення Ізяслава на київський престол) до 3 листопада 1078 р. (смерть цього князя). Лише в цей період, на думку вченого, переяславський князь Всеволод міг досягти порозуміння і згоди зі своїм старшим братом щодо розподілу церковної юрисдикції в руських землях. Дослідник припускає, що преподобний Єфрем став останнім переяславським митрополитом і очолював свою єпархію понад 10 років, аж до власної смерті, яка настала в 90-их рр. XI ст.³³ Таким чином переяславська митрополія проіснувала з перервами близько чверті століття. Утім, варто нагадати, що під 1091 р. Єфрем починає згадуватися в літописах вже як простий єпископ³⁴, що ставить під сумнів запропоновану хронологію.

Крім наведених вище свідчень А.Поппе знаходить побічний натяк на існування обох титулярних митрополій в 1080-і рр. в посланні київського архієрея Іоанна II Продрома (бл. 1076 – бл. 1089) до римського антипапи Климента (1080–1100), що збереглося в списках XIII і XIV ст. Лист супроводжується привітанням до очільника Католицької церкви від імені всіх руських священнослужителів: «Προσαγορευω την εν κυριω αγαπην εγω Ιωαννης, ο ελαχιστος μητροπολιτης Ρωσιας... προσαγορευουσιν υμας μεθ ημιν αγιωτατοι και θεοφιλεστατοι μητροπολιται»³⁵ («...разом з нами святі й боголюбиві митрополити та ігумени»). Однак слово *μητροπολιται* зустрічається лише в двох списках грецького оригіналу, а в решті досліджених списків (в т.ч. 7 церковнослов'янських і 1 грецькому) воно замінено на *επισκοποι*. На думку А.В.Назаренка, ці різночитання становлять собою типову *lectio difficilior* (рос. «затруднительное чтение») і можуть мати взаємовиключне тлумачення³⁶. В будь-якому разі зміст і внутрішній контекст наведеного вище уривку здається занадто суперечливим, щоб скористатися ним для текстологічної інтерпретації тексту. Згадану фразу можна тлумачити на кшталт «вся повнота святительського чину візантійської церкви», а тому вона не обов'язково повинна відображати внутрішній устрій руського православ'я.

Запропонована А.Поппе схема церковно-адміністративного устрою Руської церкви в останній третині XI ст. нині набула цілковитого визнання і нині активно пропагується у фаховій і науково-популярній літературі як взірцева історична реконструкція, що має беззаперечний авторитет. З останніх досліджень у цій царині можна назвати книгу Д.Г.Хрустальова «Разыскания о Ефреме Переяславском» (СПб., 2002), яка в цілому повторює основні висновки А.Поппе стосовно походження і статусу титулярних митрополій на Русі. На жаль, подібна оцінка справедлива лише частково, оскільки вказана гіпотеза зберігає багато вузьких місць³⁷. Якщо існування Чернігівської митрополії на межі 60–70-их рр. XI ст. не викликає майже ніяких заперечень³⁸ і знаходить пряме відображення в «Нотіції 11» (прим. 16), то аналогічна версія стосовно Переяславської митрополії наражається на низку непереробних протиріч.

Перш за все, впадає в очі вибіркове використання автором матеріалів на цю тему. В своїх ранніх роботах А.Поппе повністю ігнорує присутність в кількох нотіціях XI–XIII ст. митрополії «η Πρεσθλαβα» (поз. «OЗ» = 77)³⁹, утвореної між 1068 і 1082 рр. Окремі дослідники вважають, що тут йдеться про одну з болгарських столиць Преславу Велику, однак це припущення суперечить епіграфічним та загальноісторичним даним: назва міста ніколи не вживалася у візантійських пам'ятках XI–XIII ст. без предикату «μεγαλη» (велика), крім того, не існує жодних доказів на користь існування в ньому митрополичої кафедри раніше XIII ст.⁴⁰ Таким чином, згаданий топонім не може мати відношення до задунайського регіону. З іншого боку, А.Поппе чомусь не помічає важливих топонімічних коментарів, що вказують на розташування вказаної митрополії... на території Східної Європи. Вихідною формою більшості списків (23-х !) було «το Ρουσιον η Πρεσθλαβα» або «η Ρωσια Πρεσθλαβα», однак у двох списках нотіції 11, Афіньському 1429 і Ватиканському 829, ім'я кафедри супроводжується зворотним переліком географічних назв: «Πρεσκλαβα ητοι Ρωσια και ο Ρουσιου» або «Πρεσκλαβα ητοι Ρωσιου»⁴¹, що можна перекласти з грецької як: «Преслава або Росія чи Русій», «Преслава або Росія».

Використання зазначеної топонімічної конструкції не залишає сумніву в тому, що редактори нотіцій були впевнені в існуванні окремої митрополії в руському місті Πρεσκλαβα і чітко розрізняли 2 термінологічні поняття: назву церковного діоцезу та назву архієрейської резиденції. Разом з тим це унікальне свідчення породжує багато нових питань:

1) чому кафедра «η Ρωσια Πρεσθλαβα» продовжує згадуватися як митрополія в XII і навіть XIII ст., хоча в цей час вона вже, безсумнівно, втратила свій привілейований ієрархічний ранг і функціонувала як ординарна (звичайна) єпископська кафедра⁴²?

2) чому територіальна назва Руського діоцезу відзначається нестабільною формою вокалізації і написання, що відобразилося в чергуванні кореневих літер (дифтонг ου та ω) та видозміні закінчення слова попри добре відому візантійським авторам

усталену літературну форму графічного відтворення (написання) цього терміну?

3) чому митрополія «Русі Преславської» не з'являється в жодному з єпархіальних списків XI ст. разом з митрополією «Маврокастрону» – «Чорнограду», хоча за літературними та загально-історичними даними вони повинні були існувати одночасно?⁴³

4) чому в окремих нотіціях, де акцентується роль Переяслава («Πρεςκλαβα ητοι Ρωσια»), редактори вилучають із свого тексту згадку про столичну кафедру в Києві?⁴⁴

Цей лінгвістичний та історичний парадокс може мати лише одне єдине задовільне пояснення. З самого початку візантійські автори помилково ототожнили 2 абсолютно різні топонімічні об'єкти, що мали схожу, принаймні фонетично, назву: «η Ρωσια» та «το Ρουσιον». В останньому випадку йдеться про західнофракійське місто Русіон або Русій, яке розташовувалося на Via Egnatia, трансконтинентальному шляху з Константинополя на Адріатичне море⁴⁵ (поблизу сучасного турецького міста Кешан). Показово, що Русію відводилося у візантійських нотіціях постійне 77-е або 78-е місце після Хрестіанополіса ...аж до XIV ст.⁴⁶, однак його написання поступово трансформувалося на «ο Ρωσιου», судячи з нотіцій 18 і 19⁴⁷, що дуже нагадує загальноприйнятну форму написання назви Давньоруської держави і київської митрополії: «ο Ρωσιας».

Таким чином, фонетична і граматична кореляція географічних назв у візантійських нотіціях могла виникнути, скоріше за все, в результаті звичайного непорозуміння під враженням від тих виняткових суспільно-політичних та інтелектуальних успіхів, які молода Київська держава спромоглася досягти на міжнародній арені. Показово, що жертвами подібної самоомани ставали навіть відомі церковні історики пізнього середньовіччя. Зокрема, Цезар Бароній в своїх «Церковних анналах» (1598–1609), написаних на підставі документальних джерел, повідомляє, що після невдалих спроб порозумітися з константинопольським патріархом в 1054 р. римські легати поверталися в Італію «a civitate Russorum», тобто «з міста русів», під яким, за звичай, розуміють

столицю Київської Русі⁴⁸. Це свідчення ще довгий час сприйма-лося за чисту монету⁴⁹, однак, зрозуміло, що папські дипломати навряд чи стали б ризикувати своїм життям в небезпечній подо-рожі половецькими степами, а, скоріше за все, обрали б для себе найкоротшу дорогу на захід через західнофракійський Русій⁵⁰.

Так само набагато легше уявити собі, що ім'я святителя Лео-нтія, яким підписано «Трактат про опрісноки», насправді, нале-жить не легендарному київському митрополиту, а предстоятелю кафедри «ο Ρωσίου», розташованої неподалік Константинопо-ля (інша можливість буде розглянута нижче). Тим більше, що не збереглося списків згаданого твору, старших XIII ст., а отже не можна упевнено вказати первісну форму його заголовку. До цього додамо, що ім'я Леонтія уперше з'являється в наратив-них і актових джерелах Давньої Русі досить пізно – в одній з післямонгольських редакцій Церковного уставу князя Воло-димира, укладеній не раніше другої половини XIII ст.⁵¹ Звідси можна дійти висновку, що зв'язок згаданого легендарного ієра-рха з південноруським Переяславом (або Київською митропо-лією, за іншим тлумаченням) є абсолютно примарним. Цілком ймовірно, що він був навіяний тими самими еkleктичними мір-куваннями, якими послуговувались й редактори візантійських епархіальних списків, які переплутали Середнє Подніпров'я з Фракією. Зрештою, слід дуже уважно проаналізувати архео-графічну традицію згаданих рукописів, щоб встановити справж-ній вік всіх топографічних екскурсів та приписок, виявлених у них⁵². Я.М.Щапов, зокрема, припускає, що вони належать до пі-знішого часу⁵³, а тому їх слід інтерпретувати як звичайну поми-лку, яка згодом набула рис неусвідомленої містифікації.

Відтак можна констатувати, що в реальному житті Переяслав-ська митрополія ніколи не існувала, оскільки для неї не можна знайти справжнього, а не фіктивного місця в офіційному пере-ліку візантійських кафедр. Разом з тим важко пояснити, звід-ки редактори нотіцій могли знати про місто Переяслав і чому вони фактично висували його на звання церковної столиці Русі (порівняй назву київської і переяславської кафедри: «τω Κυεβω της Ρωσιας» – «το Ρουσιον η Πρεσθλαβα»⁵⁴). Коріння цієї мі-

стифікації тягнеться від згаданих вище Афінського і Ватиканського списків (прим. 41), з яких було вилучено відомості про Київ. Якщо повірити слідом за М.Д.Присьолковим в ідею реорганізації київської кафедри, а також відмовитися від запропонованої А.Поппе хронології облаштування Переяславської митрополії, то всі суперечності легко знімаються. Підсумовуючи сказане вище, можна реконструювати реальну церковну ситуацію на Русі в останній третині XI ст. наступним чином.

Ніякої окремої титулярної кафедри в Переяславі ніколи не існувало. В ряді випадків (нотіції, «Послання про опрісноки») згадка про неї виступає усього лише спотвореним відображенням назви візантійської митрополії в Русіні. Саме тому ніяких повідомлень про кафедри *Πρεσθλαβα* і *Μαυροκαστρου* не можна знайти разом в одних і тих самих єпархіальних списках, оскільки перша з них була взагалі історичною фікцією, ілюзією. З іншого боку, інформація, запропонована давньоруськими джерелами (Житіє Феодосія, літопис), повідомляє, скоріше за все, не про виникнення нової митрополії, а про сіквестування колишньої митрополичої кафедри, тобто тимчасове перенесення архієрейської резиденції з Києва до Переяслава, під час якого насправді не відбувалося ніякого подрібнення існуючого церковного діоцезу – єдиної на той час Руської митрополії⁵⁵.

Датування цієї важливої для духовного життя Давньої Русі події не можна віднести ні до 1060-их, ані до 1077–78 рр., як це пропонує А.Поппе. В першому випадку – за браком реальної кандидатури на роль місцевого архієрея, оскільки легендарний Леонтій ніколи не був руським святителем⁵⁶, в другому – через відсутність переконливої мотивації для заснування (чи відновлення) титулярної кафедри. Як зазначалося вище, польський дослідник пов'язував її утворення наприкінці 70-их рр. XI ст. з протекціоністською політикою Всеволода Ярославича, який начебто хотів у такий спосіб зрівнятися зі своїм старшим братом Ізяславом. Разом з тим вчений не дає задовільної відповіді на питання, чому Всеволод вдався до організації ефемерної церковної структури у своїх фамільних володіннях лише після свого переходу на чернігівський стіл⁵⁷, коли нагальна потреба в

подібних зусиллях для нього вже фактично відпала⁵⁸, чому він взагалі рахувався з безхарактерним і слабкодухим Ізяславом і навіщо йому знадобилося зберігати провінційну автокефальну кафедру після того, як він став великим князем і здобув необмежену верховну владу на Русі.

З іншого боку незрозуміло, чи можна в такому разі вважати 20-річне існування Переяславської митрополії за «незначний епізод, що не мав жодних наслідків» для політичної історії країни⁵⁹, а якщо можна, то чому взагалі виник подібний прецедент? Тим більше, що сам А.Поппе пояснює «відсутність» згадок про цю кафедру у складі єпархіальних списків кінця XI ст. надто мізерним часом її функціонування. В останньому випадку виникають серйозні сумніви щодо того, чи міг Єфрем дійсно отримати свій архієрейський сан ще наприкінці 1070-их рр., у всякому разі джерела нічого про це не повідомляють. Якщо відмовитися від запропонованої А.Поппе схеми, то можна уявити собі зовсім інший перебіг церковно-політичних подій на Русі у цей час.

Виникнення Чернігівської митрополії наприкінці 60-их рр. XI ст. було зумовлене, скоріше за все, прозахідною орієнтацією київського князя Ізяслава Ярославича. Цей правитель був пов'язаний тісними матримоніальними стосунками з багатьма європейським дворами, а в 1075 р. після вимушеного усунення від влади пішов навіть на встановлення дипломатичних стосунків з папським престолом. Вважається, що заради фінансової і військової допомоги він був майже готовий визнати зверхність папського престолу і проголосити Русь леном св. Петра⁶⁰. Свою прозахідні вподобання Ізяслав продемонстрував ще під час своєї першої втечі з Києва в 1068 р., коли він звернувся за підтримкою до свого свояка польського князя Болеслава. Нерозбірливість руського правителя у засобах і його зрадлива конформістська поведінка по відношенню до своїх православних підданих могли серйозно занепокоїти візантійських царедворців, особливо якщо вони бачили в ній потенційну загрозу геополітичним інтересам імперії. Цілком вірогідно, що саме це й спонукало візантійську владу дати дозвіл на створення титулярної кафедри у володіннях Святослава Чернігівського, який був потенційним

суперником київського князя і міг протистояти його «латинським» захопленням. Необхідність в існуванні цієї кафедри відпала одразу після загибелі основного призвідця схизми в 1078 р.

За часів же одноосібного правління Всеволода Ярославича (1078–93) навряд чи могли з'явитися навіть формальні підстави для організації нової титулярної митрополії. Дуже сумнівно, аби патріарший престол був зацікавлений у цей час в подрібненні існуючої церковної структури⁶¹. Ситуація кардинальним чином змінилася після втрати молодшою гілкою Ярославичів провідної ролі в суспільному житті країни. Як відомо, до влади в Давньоруській державі прийшов Святополк Ізяславич, який продовжив прозахідні традиції свого сімейного клану⁶². Це створило додатковий вектор політичної напруги в країні і загрожувало її цілісності. Не маючи змоги законним шляхом відібрати у свого суперника київський престол, Володимир Мономах міг вдатися за підтримки візантійського духовенства до резонансного церковно-політичного демаршу. Судячи з глухого відголоску подій у візантійських і руських джерелах переяславський князь добивався перенесення митрополичої резиденції зі столиці до свого удільного центру. Якби план Володимира втілювався в життя, він суттєво обмежив би вплив Святополка на духовне життя країни, а відтак поставив би під сумнів його суспільний престиж як верховного сюзерена руських земель.

При цьому кафедра в Переяславі могла б стати правонаступницею Київського престолу без істотних порушень канонічного права (оскільки «руський діоцез» Константинопольської патріархії зберігав в грецьких документах узагальнену нейтральну назву «η Ρωσικα», без жодної вказівки на географічне розташування архієрейського сідалища, то головний принцип адміністративно-територіального устрою церковної організації: «*каяз-до митрополіа и епископъа цѣло и не порушимо своя держати*»⁶³, не зазнав наруги⁶⁴). Проте Мономаху не вдалося повністю реалізувати свій намір і залишити Святополка без важелів релігійного впливу. В Києві впродовж 1090-их рр. продовжував мешкати місцеблюститель митрополичого столу – ним став Миколай, духовне і суспільне становище якого достоту ще не розгадано, при-

наймні на печатках цього святителя не вказано архієрейського титулу⁶⁵. На чолі Переяславської кафедри залишався єпископ Єфрем, на якого були покладені обов'язки номінального глави Руської церкви. Саме тому в коментарях до ретроспективної літописної статті 1089 (1090) р. можна знайти вказівку на перебування тут митрополичого престолу: «*бѣ бо преже в Переяславлѣ митрополья...*», хоча літописець і вважає Єфрема митрополитом лише... власної кафедральної церкви: «*Священа бысть церкви святаго Михаила Ефремом митрополитомъ тоя церкви*».

Ця скандальна ситуація була добре відома у Візантії, що й стало причиною появи в двох списках нотіцій кінця XI ст. (Афінському 1429 і Ватиканському 829) загадкової митрополії «Преслава на Русі» (див. прим. 41). Зрозуміло, що «руська кафедра» поставлена тут явно не на своєму місці – в пошуках географічного відповідника і під впливом звичайної подібності назв її помилково ототожнили з фракійським Русіоном. Водночас копіїсти були змушені вилучити зі своїх єпархіальних переліків згадку про митрополію «η Ρωσικα» в Києві (на 60 позиції), очевидно, вважаючи її ліквідованою або ж просто сумніваючись в одночасному співіснуванні одразу двох рівновеликих за рангом кафедр. В будь-якому разі подібна плутанина може свідчити про серйозну кризу в церковно-політичному житті Східної Європи.

Церковний розкол на Русі в кінці XI ст., що супроводжувався утворенням двох самостійних духовних юрисдикцій з центрами в Києві та Переяславі, був подоланий лише в 1104 р. з поставленням канонічного митрополита Микифора I⁶⁶. Він відзначився усуненням від влади низки обласних архієреїв, що були у той чи інший спосіб причетні до описаних подій⁶⁷. Опанувавши Софійську кафедру, митрополит Микифор одразу починає позбавлятися всіх єпископів, що були настановлені його попередником Миколаєм або співслужили з ним. Показово, що спочатку ці дії торкнулися лише віддалених периферійних єпархій, де політичний підтекст подібних звільнень не одразу впадав в очі і не загрожував викликати небажаний суспільний резонанс. В 1105 р. відбувається одночасна ротація одразу трьох кафедр – Переяслава, Володимира Волинського і Полоцька⁶⁸, що повністю виключає

випадковий збіг обставин чи їх природний характер (смерть або недієздатність єпископів). Після смерті київського князя Святополка як формального призвідці «схизми» репресивні заходи поширилися і на домен київських князів. Протягом 1114 р. нових предстоятелів отримали вікарні кафедри Юр'єва і Білгорода, а також фамільної вотчини Ізяславичів Турова⁶⁹, що абсолютно прозора вказує на остаточну ліквідацію залишків церковної автономії в надрах окремого династичного правління⁷⁰. Утім, церковно-правові колізії на Русі на межі XI–XII ст. вже виходять за межі цієї роботи, а тому будуть розглянуті в іншій роботі.

1. Поппэ А. Истоки церковной организации Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. Мат-лы науч. сессии польских и советских историков. – К., 1972. – С. 132–139.

2. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 33–56; Поппэ А. Список епархий Киевской митрополии // Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Византинороссика. – СПб., 1996. – Т. 1. – С. 443–445.

3. Воронин Н.Н. Андрей Боголюбский и Лука Хрисоверг (из истории русско-византийских отношений XII в.) // Византийский временник (далі ВВ). – М., 1962. – Т. 21. – С. 29–50; Пеленський Я. Боротьба за «київську спадщину» у 1155–75 рр.: релігійно-церковна сфера // Археологія. – 1991. – № 1.

4. Архиепископ Филарет (Гумилевский). История Русской церкви. – М., 1848. – Т. 1. – С. 164; Митрополит Макарий (Булгаков). История Русской церкви. – СПб., 1889. – Т. 1– С. 35–36; Голубинский Е.Е. История Русской церкви. – М., 1904. – Т. 1 / 1. – С. 287, 328–329, 685; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 326; Павлов А.С. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – СПб., 1878. – С. 39; Пархоменко В. Церковно-историческое значение Переяслава // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 4.

5. Прихильник цієї гіпотези Є.Є.Голубінський змушений визнати її слабка обґрунтованою і навіть «дивною» з огляду на її основний постулат: «митрополит первоначально помещен был в Переяславле за неимением дома для него в Киеве» впродовж цілих 50 років (Голубинский Е.Е. Указ. соч. – С. 328–329). Утім, автор не зміг знайти задовільне пояснення цього феномену.

6. Левченко В.М. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // ВВ. – Т. 7. – 1953. – С. 219; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 139; Мошин В.А. Послание русского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи // Byzantinoslavica. – Т. 24. – Praha, 1963. – S. 87–105; Фроянов И.Я. Церковно-монастырское землевладение и хозяйство на Руси XI–XII вв. // Проблемы общественной и всеобщей истории. Сб. ст.– Л., 1973. – Вып. 2. – С. 94; Его же. Киевская Русь. – Л., 1974. – С. 8; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989. – С. 191, 194; Рыбаков Б.А. Стригольники. Русские гуманисты XIV в. – М., 1993. – С. 45; Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996. – С. 85–88; Ричка В.М. Церква Київської Русі. – М., 1997. – С. 33–35.
7. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1991. – Т. II–III. – С. 252–253, прим. 160.
8. Голубинский Е.Е. Указ. соч. – С. 329.
9. Лебединцев П.Г. Где жили киевские митрополиты – в Переяславле или в Киеве // Киевская старина (далі – КС). – 1885, январь. – Т. II. – С. 177–182.
10. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII ст. – СПб., 1913. – С. 132–133, 140.
11. Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст. // Византийский временник (далі – ВВ). – 1968. – Т. 28. – С. 97, прим. 54.
12. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. – К., 1966. – Вып. I. – С. 41–45.
13. Тоцька І. До історії церковно-політичного життя Київської Русі XI ст. // Духовна спадщина Київської Русі. Зб. наук. праць за мат-ми міжнародного семінару викладачів східноєвропейських ун-тетів. – Одеса, 1997. – Вип. 1. – С. 154–157.
14. Poppe A. Panstwo i koscioł na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – P. 164–170; Его ж. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 97–108.
15. Першим на підвищення Чернігівської єпархії до рангу митрополії звернув увагу німецький дослідник Л.Мюллер, але він не запропонував переконливої оцінки цієї історичної колізії (Muller L. Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039. – Koln-Braunsfeld, 1959. – S. 24).

16. Darrouzes J. Notitae episcopatum ecclesia Constantinopolitane. – Paris, 1981. – P. 344.

17. Бугославський С. Пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – К., 1928. – С. 160–161.

18. Там само. – С. 161.

19. Кафедра Васілайона (поз. 70) здобула ступінь митрополії між 25 грудня 1059 і 21 травня 1067 рр., Дрістра (поз. 71) – на початку 1060-их рр., а Назіанзу (поз. 73) – між 1 січня 1068 і 19 серпня 1071 рр. (Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 98, 101; Щапов Я.Н. Указ. соч. – С. 58–59).

20. Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 104.

21. Muller L. Zum Problem... – S. 24.

22. Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – Т. 1. Лаврентиевская летопись. – М., 1962. – Стб. 167–174, 207, 208, 211, 289; Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 199, 202, 273, 274; Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршей и Никоновской летописью. – М., 1965. – С. XXII, 115, 117, 143; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950. – С. 20, 203.

23. Згідно літопису, єпископ перебував на своєму престолі близько 25 років, хоча і не міг особисто відправляти архієрейські служби через невиліковну хворобу: *«бѣ бо пред нимъ (єпископом Феоктистом. – Прим. автора) єпископъ боленъ, не моги служити, и лежа в болести лѣтъ 25, тѣмъ же князь и людье жададу єпискуплѣ службѣ»* (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 274). Смерть Іоанна настала 24 листоп. 1110 р.

24. Поппэ А. Русские митрополии... – 1969. – Т. 29. – С. 95–104, особливо с. 100.

25. Poppe A. Le traite des azymes Λεοντος μητροπολιτου της εν Ρωσσια Πρεσθλαβας; quand, ou et par qui a-t-il ete ecrit // Byzantion. – Bruxelles, 1965. – Т. XXXV. – P. 504–527; Поппэ А. Русские митрополии... – С. 95–104. – Т. 29. Оригінальний текст пам'ятки з паралельним перекладом російською мовою вміщено в кн.: Русская историческая библиотека (далі РИБ). – Т. 35. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 2. – Вып. 1. – Пг., 1920. – С. 73–101.

26. Успенский сборник XII–XIII вв. – М., 1971. – С. 86; Патерик Києво-Печерський (далі ПКП). – К., 1931. – С. 36; Памятники литературы Древней Руси (далі ПЛДР). – М., 1978. – С. 328.

27. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 208, Т. 2. – Стб. 200.

28. ПСРЛ. – Т. 9. – С. 116.
29. Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 104–108, Т. 29. – С. 101–102.
30. Поппэ А. Епископы Древней Руси (конец X – середина XIII в.) // Щапов Я.Н. Указ. соч. – С. 209.
31. ПКП. – С. 102–103; ПЛДР. – М., 1980. – С. 482.
32. Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 29. – С. 101; Poppe A. *Panstwo i kosciol...* – P. 248 (хронологічна таблиця очільників руських митрополій).
33. Згідно В.М.Татищеву, Єфрем помер в 1096 р. (Татищев В.Н. *История Российской.* – М.–Л., 1963. – Т. 2. – С. 109), на думку А. Поппе, близько 1100 р. (Поппэ А. *Русские митрополии...* – Т. 28. – С. 107). В 1101 р. Переяславську кафедру очолював вже новий єпископ Симеон, відомий як засновник кафедрального собору в Смоленську. Пор.: Щапов Я.Н. *Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича // Археографический ежегодник за 1962 г.* – М., 1963. – С. 44–45; Его же. *Древнерусские княжеские уставы. XI–XV вв.* – М., 1976. – С. 146.
34. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 211, 445, Т. 2. – Стб. 202.
35. Цит. за: Поппэ А. *Русские митрополии...* – Т. 28. – С. 104.
36. Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарный очерк культурных, торговых, политических связей IX–XII веков.* – М., 2001. – С. 545.
37. Судячи з недавньої публікації автора, його погляди на проблему титулярних митрополій на Русі за останні 40 років не зазнали подальшого розвитку і залишаються на рівні початкової версії (Poppe A. *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies, 2000.* – XXI (3/4). – P. 349–352, 385–386).
38. На думку окремих дослідників, під назвою Маврокастрон може приховуватися місто у гирлі Дністра, відоме тут за італійськими портоланами XIV–XV ст., але подібна локалізація, по-перше, суперечить топонімічному коментарю «*ητοι Νεας Ρωστιας*» (степове Понижзя в межиріччі Дністра і Дунаю не входило до складу давньоруських володінь у другій половині XI ст.), а по-друге, не відповідає історичним реаліям і реальному розкладу політичних сил в цьому регіоні. Див.: Honigman E. *Studies in Slavic Church History // Byzantion.* – Т. XVII. – Bruxelles, 1944–45. – P. 158–162; Левченко М.В. *Очерки по истории русско-византийских отношений.* – М., 1956. – С. 307–309; Литаврин Г.Г. *Записки греческого топарха, документ о русс-*

ко-византийских отношениях в конце X века // Из истории средневековой Европы. Сб. ст. – М., 1957. – С. 118–120; Димнік М. Чернігівська династія // Хроніка–2000. – Вип. 31–32. – 1999. – С. 83, прим. 52. Аргументована критика цієї точки зору вміщена у: Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 101–102.

39. Нотіції 11 початку 80-их рр. XI ст., 12 часів Мануїла Комніна (1143–1180), 15 (початку Палеологівської доби (кінець XIII ст.). Див.: Dargouzes J. Вказ. робота. – Р. 344, 350, 382. А. Поппе згадує цю кафедру лише в своїй підсумковій роботі, але й тут він звертає на неї увагу лише побіжно, мимохідь, спотворюючи повну назву єпархії: «Переяслав... розміщений у списку [Notitiae episcopatum] між Rhusion та Lakedaimon...» (Poppe A. The Christianization... – Р. 351–352, 385), хоча тут, безсумнівно, йдеться про «Русій Преславський», а не «Переяслав».

40. Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 29. – С. 103–104.

41. Dargouzes J. Вказ. робота. – Р. 344.

42. Єпископія Переяслава востаннє згадується у візантійських нотіціях в добу Андроніка II Палеолога (до 1328 р.): «η Περιθλαβη Ρουσιτικω» (Dargouzes J. Вказ. пр. – Р. 403), проте будь-які згадки про неї у давньоруських джерелах після монгольського нашествия (1239) відсутні. Після зруйнування міста татарами місцева єпархія була, скоріше за все, включена до складу Сарайської єпископії, заснованої в 1261 р., і взагалі припинила своє існування як самостійна духовно-адміністративна одиниця (Голубинский Е.Е. Указ соч. – М., 1911. – Т. II/2. – С. 26). Тим не менше кафедра Ρουσιτων продовжує згадуватися в нотіціях й надалі (Dargouzes J. Вказ. пр. – Р. 407, 413), що підтверджує її відмінність від Переяслава. У світлі сказаного будь-які твердження про існування самостійної митрополії «Русі Преславської» в кінці XII–XIII ст. (Бибииков М.В. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 150; Його ж. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. I. – М., 2004. – С. 115) виявляються абсолютно безпідставними.

43. Ця обставина видавалася загадковою і незрозумілою вже Я.М.Щапову (Щапов Я.Н. Государство и церковь ... – С. 61).

44. Dargouzes J. Вказ. пр. – Р. 343–344. Я.М.Щапов виявився єдиним з дослідників, хто звернув увагу на це різночитання. Він тлумачить його як анахронічне доповнення пізнішого часу, не пояснюючи, навіщо воно взагалі було зроблено. Разом з тим, автор рішуче відхиляє думку, що тут може

йтися про закриття митрополичої кафедри в Києві, посилаючись на одночасну згадку митрополій «η Ρωσια» та «Πρεσκλαβα» в решті нотіцій кінця XI–XIII ст., хоча у XII–XIII ст. переяславська митрополія вже, безперечно, не існувала (Щапов Я.Н. Указ. Соч. – С. 59).

45. Це місто можна знайти на карті європейських володінь Візантійської імперії, вміщеній в книзі: Анна Комнина. Алексаида. – СПб., 1996. – С. 115.

46. Dagouzes J. Вказ. пр. – Р. 344, 350, 382, 388, 413.

47. Там само. – Р. 407, 413.

48. Baronius C. Annales ecclesiastici. – Т. XVII. – Р. 91, §22.

49. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X–XV веках. – М.–Л., 1959. – С. 58.

50. Показово, що останнім часом й М.В.Бібіков на підставі формально-етимологічних зіставлень помилково ототожнює з «Руссю Преславською» кафедру «ο Ρωστανων» («τα Ρωστανα», в одному з списків навіть «Ρουσια»), що знаходилася... в Калабрії на півдні Апенінського півострова (сучасне м. Росано) (Dagouzes J. Вказ. праця. – Р. 346, 352). Пор.: Биби́ков М.В. Древняя Русь... – С. 150; Його ж. Byzantinorossica. – С. 115, 403.

51. Поппэ А. Митрополиты Киевские и всея Руси // Щапов Я.Н. Государство и церковь... – С. 192.

52. Ж.Даррузе датує нотіцію 11 кінцем XI ст. або часом до 1101 р. (Dagouzes J. Вказ. праця. – Р. 122), тому всі приписки або вставки до статей нотіції можуть мати анахронічний характер.

53. Щапов Я.Н. Государство и церковь ... – С. 59.

54. Dagouzes J. Вказ. праця. – Р. 335, 344.

55. На Русі були відомі випадки сіквестування й інших церковних кафедр, щоправда переважно підлеглих периферійних єпископій, зокрема Юр'ївської (сучасне місто Біла Церква), яка була перенесена в 1095 р. у Вітечів (Святополч) (ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 229; т. 2. – Стб. 219), а близько 1154 р. до Каневу (ПСРЛ. – Т. 1 – Стб. 344; т. 2. – Стб. 476). Про тимчасові переміщення кафедри свідчить також та обставина, що назва єпархії була змінена близько 1091 р. на більш нейтральну: «пороська» (ПКП. – С. 81).

56. Знаковість і неординарність цієї церковної постаті спонукає шукати її прототип серед реальних історичних персонажів, насамперед візантійських полемістів середини XI ст. У зв'язку з цим привертає увагу вже давно відзначене в історіографії спостереження, що твори «руського митрополита» Леонтія демонструють свою залежність від духовних праць

знаменитого грецького проповідника... Лева, архієпископа Охридського, колишнього диякона св. Софії (Чельцов М. Полемика между греками и латинянами по вопросу об опресноках в XI–XII вв. – СПб., 1879. – С. 128–131, 239–240; Michel A. Humbert und Kerullarios. – Paderborn, 1930. – Т. II. – S. 129, 131, 132, 217–218, 236–237; Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 29. – С. 98–99). Для стилістичного почерку «Леонтія Руського» є характерною інтерпретація первісного тексту в більш стислому і лаконічному вигляді, що дозволяє поглянути на цей твір як псевдоєпіграфічну пам'ятку, яка є конспективним записом оригіналу. Таким чином, постать міфічного руського архієрея може бути своєрідною ремінісценцією образу реальної людини, що мала споріднений духовний титул: Лев Охридський являвся автокефальним предстоятелем візантійського діоцезу в західноболгарських і сербських землях, де, між іншим, були широко поширені етноніми і топоніми з коренем «рас» (пор.: область Раса, жупанія Растоца, народ раусеї, місто і фортеця Раусій та Росса у Костянтина Багрянородного. – Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С. 114/115, 122/123, 132/133, 142/143). Подібне зближення, хоч і видається, на перший погляд неймовірним, але заслуговує серйозної уваги, хоча б тому, що ім'я четвертого спадкоємця Лева на охридському престолі за якимось дивним збігом обставин теж співпадає з ім'ям ще одного легендарного предстоятеля Київської митрополії – Феофілакта.

57. Поппе згоджується з тим, що Всеволод з 15 липня 1077 до жовтня 1078 р. сидів у Чернігові (Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 106), а отже Переяславом в цей час міг правити лише княжий намісник, що повністю знецінює значення гіпотетичної митрополії для реноме самого князя і ставить під сумнів авторську концепцію.

58. Будь-які прояви місцевого патріотизму та удільного сепаратизму виявлялися безперспективними за літвичної системи родового старшинства, коли князівські столи спадкувалися не дітьми, а старшими братами, і кожен з них в результаті числених переміщень отримував можливість колись зайняти Київський престол (Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 188–196). Саме тому для Всеволода було абсолютно безперспективним займатися облаштуванням митрополії в Переяславі після заміщення Чернігівської престолу.

59. Поппэ А. Русские митрополии... – Т. 28. – С. 108.

60. Назаренко А.В. Вказ работа. – С. 535–536.

61. Це суперечило засадам візантійського канонічного права. Пор.: 12 правило IV Вселенського, 9 правило Антіохійського, 64 і 67 правило Карфагенського соборів (Книга правил святих апостол, св. соборов вселенських и поместных и св. отец. – Изд-во Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1992. – С. 57–58, 155, 204–206, 207). Нікому з та представників духовної та світської влади на Русі не дозволялося під загрозою відлучення замірятися на цілісність єпархіального устрою, затвердженого вселенським патріархом. Окремі прецеденти, викликані вольовим втручанням князів, як-то самочинна ліквідація Смоленської кафедри Ізяславом Мстиславичем в 1147 р., одразу отримали з боку візантійської адміністрації різке церковно-правове засудження, що супроводжувалося офіційним писемним закляттям всіх подібних порушників в майбутньому (Щапов Я.Н. Смоленский устав... – С. 42–44; Памятники русского права. – Вып. 2. Памятники права феодальной раздробленности Руси. XII–XV вв. – М., 1953. – С. 43).

62. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1990. – С. 67–72, 115–116, 170; Назаренко А.В. Вказ. праця. – С. 559–584.

63. «Грамота великого патріарха Луки [Хрисоверга] ко князю Одрѣю Ростовскому Боголюбскому» (РИБ. – Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. Памятники XI–XV вв. – СПб., 1880. – С. 65). Порівняй прим. 61.

64. В сучасній істоіографії не дуже рахуються з даним приписом, зокрема, коли обговорюється теза про входження Ростовських земель до складу Переяславської єпархії наприкінці XI ст. Згідно А.Поппе, ліквідація церковної кафедри в Північно-Східній Русі була зумовлена тим, що титулярному митрополиту, у відання якого переходив цей діоцез, не дозволялося мати суфраганів (вікаріїв) і підлеглі провінційні єпископії (Poppe A. Panstwo i koscioł... – Р. 168). Насправді, подібний висновок заснований на випадковому збігу імен предстоятелей названих вище кафедр та піввіковому замовчуванні в джерелах про церковний устрій в Ростово-Суздальській землі. Таким чином, Єфрем Переяславський не може мати жодного стосунку до свого тезки Єфрема Ростовського, а отже слід переглянути верхню межу його церковної діяльності.

65. Булла Миколая підписана: «Печатка проедра Росії Миколая» («Σφρα[α]γίς προεδρ[ου] Ρωσiας Ν[ι]κολαου»). Див.: Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Печати X – нач. XIII в. – М., 1970. – Т. 1.–

№ 45 С. 48, 175. Існує припущення, що під цим ім'ям приховується фаворит київського князя Святополка Ізяславича, полоцький єпископ, переведений до Києва за протегування свого покровителя (Татищев В.Н. Вказ. праця. – С. 109, 271, прим. 421).

66. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 280; т. 2. – Стб. 256.

67. Питання про приналежність Микифору І печатки з предикатом «всея Русі» в архієрейському титулі, що могло відображати прагнення візантійської адміністрації остаточно зупинити розпад Руської церкви на кілька автокефальних діоцезів, залишається дискусійним. Див.: Лихачев Н.П. Матеріали для історії руської і візантійської сфрагистики. – Л., 1930. – Вып. II. – С. 3–4; Янин В.Л. Указ. соч. –176. – (№ 52), 253 (№ 52). – С. 48–49. Поппе помилково називає Микифора Нифонтом (Поппэ А.В. Русские митрополии.. – Т. 28. – С. 108, прим. 96).

68. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 280, 281; Т. 2. – Стб. 257.

69. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 290; Т. 2. – Стб. 277.

70. Згадані події цілковито перегукуються з обставинами церковної схизми середини XII ст., коли грецький митрополит Костянтин змістив з Софійської кафедри іншого «самозванного» київського владика Климента Смолятича та *«испроверг Климову службу и ставления»* аж до дияконського чину включно (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 485), залишивши в церковному спілкуванні священнослужителів лише найнижчої церковної верстви.

Yevhen Kabanets

ON OCCURRENCE OF THE SO CALLED TITULAR METROPOLISES ON RUSS AT THE END OF THE XI CENTURY

The article studies the phenomenon of the so-called titular metropolises, all mentions of these spiritual establishments in old russian and foreign sources – hagiographical products, annals, church sermons and tracts, lists of archdioceses (notitae) – are analyzed. It is considered the historical preconditions of occurrence and functioning of the specified diocesan device on Ancient Russ at the late XI century.

